

Frieder Dünkel, Andrea Baechtold, Dirk van Zyl-Smit ■

EUROPEJSKIE REGUŁY WYKONYWANIA SANKCJI I ŚRODKÓW ORZECZONYCH WOBEĆ NIELETNICH SPRAWCÓW CZYNÓW KARALNYCH¹

1. Geneza

Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych (*European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions and Measures* – ERJOSSM) zostały przyjęte w dniu 5 listopada 2008 r. przez Komitet Ministrów Rady Europy w formie zalecenia². Było to zwieńczeniem niemal dwuletnich prac przygotowawczych grupy ekspertów, do grona których wchodził m.in. autorzy niniejszego opracowania prof. Andrea Baechtold z Berna, prof. Frieder Dünkel z Greifswaldu, oraz prof. Dirk van Zyl-Smit z Nottingham, a także członkowie Rady Współpracy Penologicznej (*Council for Penological Co-operation*, PC-CP) Rady Europy. Reguły te (wraz z komentarzem) zostały przyjęte w czerwcu 2008 przez Europejski Komitet Problemów Przestępczości (CD-PC), w którym reprezentowane są wszystkie kraje członkowskie Rady Europy (47). Zalecenie to, które nawiązuje do przyjętej w styczniu 2006 roku nowej wersji Europejskich Reguł Więziennych ERW (*European Prison Rules*)³, różni się jednak od nich o tyle, że zadanie ekspertów opracowujących Zalecenie ERJOSSM dotyczyło tak kwestii związanych z wykonywaniem sankcji izolacyjnych,

¹ Niniejsze opracowanie jest zaktualizowaną wersją pozycji Dünkel, Baechtold, van Zyl-Smit (2007) oraz skróconą wersją pozycji Dünkel (2008a).

² Rec (2008)11 z dnia 5 listopada 2008 r.

³ Por. Council of Europe 2006. Por. na ten temat Dünkel, Morgenstern, Zolondek (2006).

jak i środków o charakterze nieizolacyjnym. Nowe zalecenie idzie jednakże dalej w odniesieniu do kwestii stosowania pozbawienia wolności w stosunku do nieletnich: odnosi się ono bowiem do wszelkich form pozbawienia wolności, co oznacza, że obok zagadnień wykonania wobec nieletniego „klasycznych” kar, obejmuje także przypadki umieszczenia np. w ośrodkach wychowawczych (także zamkniętych) lub w zakładach psychiatrycznych, jak też innego rodzaju placówkach wykonywania środków poprawczych i wychowawczych, a także wszelkich form tymczasowego pozbawienia wolności, czy to w formie aresztu tymczasowego, czy w ośrodkach wszelkiego rodzaju.

Nieco żartobliwą nieformalną nazwę Reguły Greifswaldzkie (*Greifswald Rules*)⁴ autorzy projektu nadali omawianemu zaleceniu w nawiązaniu do opracowywanych przez Narody Zjednoczone wzorcowych reguł minimalnych dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, zwanych w zależności od miasta, w którym zostały przyjęte Regułami Pekińskimi, Tokijskimi, Hawańskimi itd. W tym przypadku określenie to nawiązuje do faktu, że istotna część omawianych zasad została opracowana w Greifswaldzie. Zalecenie wraz z obszernym komentarzem, przygotowanym w dużej części także przez ekspertów z Greifswaldu można znaleźć w internecie⁵.

Potrzeba opracowania takich zaleceń dotyczących postępowania wykonawczego w sprawach nieletnich wynikała z postulatów zawartych w dotychczasowych regulacjach międzynarodowych⁶. W zakresie omawianych w niniejszym opracowaniu zagadnień na płaszczyźnie europejskiej obowiązują przede wszystkim wspomniane wcześniej Europejskie Reguły Więzienne w nowej wersji z roku 2006, a także Zalecenie dotyczące sankcji i środków o charakterze wolnościowym z 1992 r. (*European Rules on community sanctions and measures – ERCSM*)⁷.

Zarówno ERW, jak i ERCSM podkreślają jednak wyraźnie, że odnoszą się one wyłącznie do osób dorosłych, wskazując zarazem na konieczność szczególnego uregulowania tych samych kwestii w odniesieniu do nieletnich (por. reguła

⁴ Tak brzmi też podtytuł opracowania Dünkel, Baechtold, van Zyl-Smit (2007).

⁵ Oryginalną wersję angielską rekomendacji znaleźć można w Internecie pod adresem: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2008\)11&Language=lanEnglish &Ver=original&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2008)11&Language=lanEnglish &Ver=original&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75). Tłumaczenie rekomendacji na język niemiecki natomiast pod adresem: http://www.bmj.bund.de/enid/5176111c4d1d6f83bd98cbeba168561a,0/Studien__Untersuchungen_und_Fachbuecher/Freiheitsentzug_Die_Empfehlungen_des_Europarates_zum_Justi_1e1.html. W niniejszym opracowaniu cytaty z Zalecenia stanowią tłumaczenia dokonane z wersji niemieckiej.

⁶ Por. co do stanu w tym zakresie przed rokiem 2001 Höynck, Neubacher, Schüler-Springorum (2001).

⁷ Por. Zalecenie Rec(1992)16 z 19 października 1992 r.

11.2 ERW oraz Preambuła do ERCSM). Stosownie do tego Rada Europy już w 1987 r., a ponownie w roku 2003, opracowała stosowne zalecenia dotyczące odpowiedzialności nieletnich oraz sądownictwa dla nieletnich. Zalecenie dotyczące społecznej reakcji wobec przestępczości nieletnich (*Social reactions to juvenile delinquency*)⁸ z roku 1987 zostało zastąpione przez Zalecenie w sprawie nowych sposobów postępowania z przestępczością nieletnich oraz roli w tym zakresie instytucji wymiaru sprawiedliwości (*New ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice*) z września 2003 r.⁹ Obydwa dokumenty nie dotyczą jednak wprost wykonywania sankcji związanych z pozbawieniem wolności czy też sankcji nieizolacyjnych. Zawierają jedynie zalecenia dotyczące przesłanek ich stosowania i praktyki wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich.

Podobnie rzecz ma się na płaszczyźnie Narodów Zjednoczonych. Tzw. Reguły Tokijskie zajmują się na przykład kwestiami związanymi z promowaniem i kształtowaniem sankcji nieizolacyjnych, ale już nie ich wykonywaniem¹⁰. Jedynie *United Nations Rules for Juveniles Deprived of their Liberty*, czyli tzw. Reguły Hawańskie ONZ z roku 1990 zawierają uregulowania, które w pełni odpowiadają celom omawianego projektu dotyczącego sankcji związanych z pozbawieniem wolności stosowanych wobec nieletnich¹¹. Z tego też względu odegrały one znaczącą rolę przy powstaniu odpowiednich uregulowań europejskich.

2. Struktura zalecenia ERJOSSM

Zalecenie dotyczące wykonywania sankcji izolacyjnych i nieizolacyjnych dzieli się na 8 zasadniczych rozdziałów podobnie jak ma to miejsce w przypadku ERW. Rozdział pierwszy zawiera zasady ogólne (*Basic principles*), odnoszące się zarówno do sankcji nieizolacyjnych, jak i wszelkiego rodzaju sankcji związanych z pozbawieniem wolności, rozdział drugi dotyczy kwestii wykonywania sankcji nieizolacyjnych, a rozdział trzeci wykonywania sankcji izolacyjnych, zwłaszcza orzekanej wobec nieletnich kary pozbawienia wolności. Przedmiotem rozdziału czwartego są reguły dotyczące korzystania z pomocy obrońcy, czy szerzej doradztwa prawnego (*Legal advice and assistance*), rozdziału piątego natomiast kwestia skarg i zażaleń oraz kontroli i nadzoru (*Complaints procedure. Inspection and*

⁸ Por. Zalecenie Rec(1987)20 z 17 września 1987 r.

⁹ Por. Zalecenie Rec(2003)20 z 24 września 2003 r. Por. dokładniej na ten temat Dünkel (2006).

¹⁰ Por. na ten temat również w zakresie porównania z ERCSM Morgenstern (2002). Por. także Höynck, Neubacher, Schüler-Springorum (2001), s. 132 i nast. oraz s. 206 i nast.

¹¹ Por. na ten temat Schüler-Springorum (2001), s. 30 i nast.

monitoring). Kolejny rozdział, rozdział szósty, dotyczy personelu (*Staff*), rozdział siódmy – zagadnień ewaluacji, prowadzenia badań naukowych oraz współpracy z mediami i opinią publiczną (*Evaluation, research, work with the media and the public*), a ostatni rozdział ósmy zawiera jedną regułę nakazującą regularne dostosowywanie treści Zalecenia do zmieniającej się rzeczywistości.

Rozdział drugi, którego przedmiotem są środki nieizolacyjne, dzieli się na trzy podrozdziały: ramy prawne (*legal framework*), sposoby realizacji sankcji typu *community service* (*conditions of implementation*) oraz konsekwencji niestosowania się do orzeczonych środków (*consequences of non-compliance*). Część ta wyraźnie nawiązuje do wspomnianych wcześniej reguł Rady Europy dotyczących sankcji nie związanych z pozbawieniem wolności (ERCSM) z roku 1992. Rozdział trzeci poświęcony wykonywaniu sankcji izolacyjnych ma natomiast bardzo obszerny charakter i zostanie omówiony poniżej w dokładniejszy sposób¹².

3. Zakres stosowania oraz podstawowe zasady

Zakres stosowania omawianych tu uregulowań jest w dwojakim aspekcie szerszy niż zakres stosowania reguł ONZ dotyczących nieletnich pozbawionych wolności (wspomniane wcześniej tzw. Reguły Hawańskie), odnoszących się jedynie do osób poniżej 18. roku życia. Uregulowania omawianej rekomendacji Rady Europy odnoszą się bowiem także do sprawców młodocianych, o ile zgodnie z regułą 17 (patrz poniżej) traktowani są na równi z nieletnimi (por. reguła 21.1). Reguła 22 ERJOSSM rozszerza zakres stosowania tych regulacji także na inne osoby, jeśli znajdują się one w tym samym zakładzie lub instytucji, względnie w tym samym środowisku (*setting*), co nieletni przestępcy. Tym samym zalecenia odnoszą się na przykład do wszystkich osób poddanych wykonywaniu orzeczonych środków według zasad przewidzianych dla nieletnich, a więc także osób powyżej 21. roku życia (co jest powszechnie stosowaną praktyką w Niemczech). Obejmują one także nieletnich, którzy nie popełnili czynów karalnych, a zostali umieszczeni w różnego rodzaju ośrodkach pomocy dla nieletnich ze względu na zagrożenie ich dobra, o ile do placówki takiej kierowani są także nieletni sprawcy czynów karalnych.

¹² Por. Dünkel (2008). Rozdział ten zawiera podrozdziały odnoszące się do struktur instytucjonalnych, umieszczenia w zakładzie czy instytucji (*placement*), przyjęcia do zakładu czy instytucji (*admission*), warunków pobytu w zakładzie czy instytucji (*accommodation*), oraz kształcenia, specjalnych środków oddziaływania, środków wychowawczych, a także możliwości różnych form aktywności (*regime activities*) itp.

Podobnie jak ERW, także omawiane tu Zalecenie próbuje w ramach podstawowych zasad (*basic principles*) wyjąć niejako „przed nawias” najistotniejsze treści o szczególnym znaczeniu dla całości zagadnienia sankcji izolacyjnych i środków nieizolacyjnych, wyznaczając tym samym zasadniczy kierunek całego dokumentu.

Generalne cele rekomendacji sformułowane zostały w preambule: „Niniejsze zalecenia stawiają sobie za cel zagwarantowanie praw i bezpieczeństwa nieletnich sprawców/sprawczyń czynów karalnych podlegających sankcjom karnym lub innym środkom oddziaływania, dbałość o ich zdrowie fizyczne i psychiczne oraz wsparcie ich integracji społecznej, w sytuacjach gdy zastosowane zostały wobec nich sankcje lub środki o charakterze nieizolacyjnym, albo jakakolwiek forma pozbawienia wolności. Zalecenia te nie powinny być jednak interpretowane w taki sposób, który utrudniałby stosowanie innych norm i porozumień o charakterze międzynarodowym dotyczących obszaru ochrony praw człowieka, które skuteczniej mogą zabezpieczyć prawa, opiekę i ochronę nieletnich”¹³. Ponadto Zalecenie podkreśla, że wobec nieletnich sprawców czynów karalnych należy także stosować postanowienia Zalecenia Rec(2006)2 dotyczące Europejskich Reguł Więziennych oraz Zalecenia Rec(1992)16 dotyczącego Europejskich Reguł Stosowania Sankcji i Środków o charakterze nieizolacyjnym, o ile nie naruszają one postanowień Zalecenia ERJOSSM.

Wskazuje to wyraźnie na to, że omawiane tu Zalecenia nie pozostają w tyle za innymi istniejącymi już standardami praw człowieka. Można z nich wyprowadzić ogólny zakaz gorszego traktowania nieletnich niż ma to miejsce w stosunku do dorosłych, co w Niemczech jest wprawdzie poglądem dominującym, ale nie niekwestionowanym¹⁴. Poniżej omówione zostaną przykładowo tylko niektóre z ponad 20 zasad sformułowanych jako zasady podstawowe (*basic principles*). Pierwsze trzy spośród nich mają następujące brzmienie:

¹³ Cytaty podawane w niniejszym tekście są polskimi przekładami dokonanyymi z oficjalnego tekstu niemieckiego Zalecenia sporządzonego wspólnie przez niemieckie, austriackie i szwajcarskie ministerstwa sprawiedliwości *Freiheitsentzug. Die Empfehlungen des Europarates zur Untersuchungshaft und zu Maßnahmen und Sanktionen gegen jugendliche Straftäter und Straftäterinnen*, Herausgegeben von Deutschland, Österreich, Schweiz, Forum Verlag Godesberg, Berlin 2009, dostępne także w wersji elektronicznej: www.ejpd.admin.ch/etc/medialib/data/sicherheit/straf_und_massnahmen/documentation.Par.0015.File.tmp/empfehlung-europarat-jugendstraftaeter-d.pdf

¹⁴ Por. na ten temat Burscheidt (2000), a także DVJJ, 2. Jugendstrafrechtsreformkommission (2002), s. 15 i nast., Eisenberg (2007), Einleitung, Nb. 5b, § 1 Nb. 24b, § 18, Nb. 11, oraz 15, Laubenthal, Baier (2006), Nb. 261, oraz 308, Meier, Rössner, Schöch (2007), § 11R. oraz 29, Ostendorf (2007), § 18, Nb. 5, oraz §§ 33–38, Nb. 9. Odmiennie Streng (2008), § 1 Nb. 13, § 7 Nb. 52 i nast., § 8 Nb. 14 i nast. Pogląd taki odrzucają Schaffstein, Beulke (2002), s. 194 i nast.

- Wszyscy nieletni sprawcy czynów karalnych, wobec których zastosowano sankcje lub inne środki, powinni być traktowani z poszanowaniem ich godności ludzkiej (Reguła 1).
- Stosowanie wobec nieletnich sankcji i innych środków, jak i sposób ich wykonania, powinny być przedmiotem regulacji ustawowej i opierać się na zasadach reintegracji społecznej, wychowania i zapobiegania powrotowi do przestępstwa (Reguła 2).
- Sankcje i inne środki powinny być orzekane przez sąd, a w wypadku, gdy orzekane są one lub wymierzone przez inną ustawowo określoną instytucję, powinny być poddane niezwłocznej kontroli przez sąd. Powinny one być określone i czasowo ograniczone do niezbędnego minimum, oraz stosowane wyłącznie w określonym przez prawo celu (Reguła 3).

Reguła nr 1 podkreśla, że nieletni poddani sankcjom państwowym mają prawo do poszanowania wszystkich przysługujących im praw człowieka. Podobnie jak w przypadku ERW, chodzi przy tym nie tylko o poszanowanie godności człowieka, ale o kanon praw człowieka.

Reguła 2 odnosi się do zasady wychowania, względnie reintegracji społecznej, jako jedyne go celu, tak w przypadku wymierzania, jak i wykonywania sankcji nieizolacyjnych czy izolacyjnych. Komentarz do zasad podstawowych jednoznacznie wyklucza w tym zakresie czysto generalnoprzewencyjne, czy wyłącznie zabezpieczające cele kary. W świetle wprowadzonej w Niemczech w lipcu 2008 r. możliwości stosowania w odniesieniu do nieletnich środków zabezpieczających (*Sicherungsverwahrung*) wykonywanych po odbyciu kary pozbawienia wolności dla nieletnich (*Jugendstrafe*), następujące zdanie komentarza do Zalecenia musi dawać do myślenia: „Dlatego też reguła odnosząca się do zasady reintegracji społecznej nie dopuszcza stosowania długoterminowych środków zabezpieczających lub dożywotniego pozbawienia wolności, których celem byłoby jedynie zabezpieczenie społeczeństwa przed nieletnimi sprawcami czynów karalnych i które nie dawałyby nieletnim żadnej perspektywy zwolnienia w rozsądnym (tzn. dającym się przewidzieć) okresie czasu”¹⁵.

Reguła 3 dotyczy oczywiście z punktu widzenia państwa prawa zasady, zgodnie z którą sankcje orzekane są przez sądy, a jeśli czyni to inna właściwa instytucja, musi istnieć możliwość natychmiastowego skorzystania ze środków odwoławczych. Może to mieć znaczenie na przykład wówczas, gdy prawo krajowe daje kuratorowi możliwość zmiany warunków dozoru w okresie próby, albo

¹⁵ W tym kontekście zwraca się także uwagę na orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach *T. v United Kingdom*, no. 24724/94 i *V. v the United Kingdom*, no. 24888/94 z 16 grudnia 1999 r.

zmiany zaleceń lub nałożonych na sprawcę obowiązków. Zasadnicze znaczenie ma zawarte w regule 3 stwierdzenie, zgodnie z którym wszelkie sankcje i inne środki muszą być orzekane na czas określony, co wyklucza stosowanie kar i środków o nieoznaczonym charakterze. Orzekanie dożywotniej kary pozbawienia wolności oraz wprowadzona już w Niemczech możliwość orzekania środków zabezpieczających są zatem sprzeczne z tą zasadą w takim samym stopniu, jak dopuszczenie w odniesieniu do stosowania środków o charakterze nieizolacyjnym np. możliwości odebrania prawa jazdy czy też nakładania różnych form dozoru do końca życia. Na płaszczyźnie międzynarodowej reguła nakładania sankcji na możliwie najkrótszy okres czasu (*for the minimum necessary period*), stanowiąca wyraz zasady proporcjonalności¹⁶, nie jest już niczym nowym.

Reguła 4 mówi, iż „przy wyznaczaniu zasad wymiaru sankcji lub środków jako reakcji na czyny karalne nie należy określać zbyt niskiej dolnej granicy wieku odpowiedzialności”. Tak więc zasada ta dotyczy dolnej granicy odpowiedzialności nieletnich. Podobnie jak w przypadku Reguł Pekińskich ONZ i już istniejących instrumentów Rady Europy, także i omawiane tutaj Zalecenie przez wzgląd na różną wysokość obowiązującej w krajach europejskich dolnej granicy wieku odpowiedzialności nieletnich nie ustala precyzyjnie jej wysokości, ograniczając się do sformułowania, że dolna granica wieku odpowiedzialności karnej nie powinna być „zbyt niska”. Jest to co prawda zalecenie niewiążące, niemniej należy je rozumieć jako jasny i krytyczny sygnał pod adresem takich krajów, jak Anglia i Walia, Irlandia czy Szwajcaria, w których przyjęta dolna granica wieku 10 lat wyraźnie odbiega od europejskiej przeciętnej wynoszącej około 14 lat. Komentarz do Zalecenia zwraca ponadto uwagę na to, że kraje wyznaczające stosunkowo niską granicę wieku odpowiedzialności nieletnich powinny zważyć na to, aby w przypadku stosowania kar względnie innych sankcji związanych z pozbawieniem wolności dolną granicę wieku odpowiedzialności lub wykonywania takich sankcji ustalić wyżej, tak jak to ma miejsce w Szwajcarii, gdzie kara pozbawienia wolności, jako odpowiednik niemieckiej kary pozbawienia wolności dla nieletnich, może być wymierzana jedynie sprawcom powyżej 15. roku życia.

Reguła 5 dotyczy specyficznej dla działań opiekuńczo-wychowawczych podejmowanych wobec osób nieletnich idei podporządkowania dobru dziecka wszelkich takich działań i stosowania środków. Komentarz wskazuje w związku z tym wyraźnie na takie formy rozwiązywania konfliktów, które mają miejsce poza

¹⁶ Reguła 3 dotyczy orzekania sankcji, podczas gdy reguła 9 powtarza odniesienie podobnych zasad do ich wykonywania. Reguła 10 natomiast podkreśla jeszcze raz zasadę możliwie najmniejszej intensywności i czasu interwencji, tak w odniesieniu do orzekania środków związanych z pozbawieniem wolności (zasada *ultima ratio*), jak i ich wykonywania.

systemem wymiaru sprawiedliwości i mieszczą się w ramach koncepcji sprawiedliwości naprawczej (*restorative justice*), a które – jak się wydaje – często najlepiej są w stanie sprostać powyższym wymaganiom. Reguła 5 powtarza ponadto wyraźnie, znaną już wcześniejszym zaleceniom Rady Europy, aprobatę dla stanowiska, iż należy wprawdzie stosować sankcje, które mają realizować zindywidualizowane cele wychowawcze lub indywidualnoprewencyjne, musi to mieć jednak miejsce przy uwzględnieniu zasady współmierności. W związku z tym niedopuszczalne są sankcje wykraczające poza stopień winy (por. reguły 8 i 13 Zalecenia Rec(2003). Komentarz zwraca także uwagę na to, że zasada prewencji indywidualnej zakłada, iż zróżnicowane diagnozy i propozycje wychowawcze oparte o szczegółowe raporty (*social inquiry reports*, znacznie wykraczające poza zakres takich raportów praktykowanych w Niemczech w obszarze postępowania w sprawach nieletnich), niezbędne są w każdym razie wtedy, gdy chodzi o czyny nie mające drobnego jedynie charakteru, a z perspektywy stosowanych środków o czyny, w stosunku do których zasadnym wydaje się zastosowanie środków wykraczających poza ramy *diversion*.

Reguła 7 zabrania jakichkolwiek form poniżającego traktowania zarówno w zakresie sankcji o charakterze nieizolacyjnym (np. rodzaju i form pracy społecznie użytecznej), jak i związanych z pozbawieniem wolności (np. umieszczenie w przepełnionych ośrodkach itp.).

Reguła 8 zakazuje narażania nieletnich sprawców na dodatkowe dolegliwości, zastrzegając sankcję co do jej istoty i wykraczającą poza ograniczenia wynikające z samego faktu nałożenia sankcji. Dotyczy to przede wszystkim tych europejskich porządków prawnych, które opierają się na tradycji wykonywania kary w sposób odpowiedni do stopnia winy sprawcy. Jeśli dany system dopuszcza różnicowanie sposobu wykonania kar i środków orzekanych w stosunku do nieletnich odpowiednio do wagi czynu, może naruszać wspomnianą regułę¹⁷.

Reguła 9 podkreśla – jak już wspomniano wcześniej – kolejny aspekt zasady współmierności, jakim jest zasada „minimalnej interwencji”. Oznacza ona, że wykonywanie sankcji nie powinno trwać dłużej, niż jest to konieczne, tzn. że powinno trwać możliwie krótko. W związku z tym zarówno w zakresie wykonywania sankcji

¹⁷ I tak np. Rosja do roku 1996 znała dwa różne rygory wykonywania kar, a mianowicie rygor zwykły i tzw. obostrzony. W ramach tego ostatniego kary wykonywane były w stosunku do recydywistów, a także osób skazanych za szczególnie ciężkie czyny. Od tego czasu – aczkolwiek tylko w odniesieniu do wykonywania środków w stosunku do nieletnich – wprowadzono system jednolitego rygoru wykonywania kar i środków odpowiadający tradycji zachodnioeuropejskiej, podczas gdy w odniesieniu do sprawców dorosłych zachowany jest system odmiennego wykonywania kar w zależności od stopnia winy. Por. na ten temat Rieckhoff (2008).

i środków nieizolacyjnych, jak i w przypadku tych związanych z pozbawieniem wolności należy przewidzieć możliwość wcześniejszego zakończenia ich wykonywania, jeśli cel orzeczonego środka został osiągnięty wcześniej lub wcześniejsze zakończenie wykonywania sankcji lub zwolnienie jest uzasadnione. Reguła 9 podkreśla ponadto, że orzeczone środki powinny być wykonane możliwie bezzwłocznie (*without undue delay*), co ma wzmocnić ich charakter wychowawczy.

Reguła 10 jest powtórzeniem regulacji zawartych w art. 37 Międzynarodowej Konwencji Praw Dziecka, a także w regule 17 Reguł Pekinśkich oraz w zaleceniach Rady Europy z 1987 i 2003 r., zgodnie z którymi pozbawienie wolności – bez względu na formę – musi pozostać *ultima ratio*, trwać możliwie krótko i być wykonywane wyłącznie w ustawowo określonym celu. Komentarz podkreśla w związku z tym, że pobyt w zakładzie zamkniętym, nawet jeśli ma to miejsce ze względów czysto wychowawczych, nie może być przedłużany ponad miarę uznawaną za niezbędne minimum. Właściwe instytucje powinny natomiast dołożyć wszelkich starań, by nieletni po zwolnieniu możliwie sprawnie mogli kontynuować naukę rozpoczętą w trakcie pobytu w zakładzie.

Reguła 12 szczególnie podkreśla wagę mediacji między stronami konfliktu, tzn. sprawcą i ofiarą, której możliwość należy uwzględniać na każdym etapie postępowania, a w świetle omawianych tu zaleceń także na etapie postępowania wykonawczego.

Reguła 13 przewiduje efektywny udział nieletnich w postępowaniu, podobnie jak w procesie wykonywania sankcji. Szczególnie mocno podkreśla także zakaz pogarszania pozycji nieletnich w porównaniu z dorosłymi. Komentarz wymienia tu przykładowo prawo nieletniego do skorzystania z pomocy obrońcy czy doradcy prawnego, także w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym, jak i – niezależnie od rodzaju postępowania – konieczność zagwarantowania prawa do obrony zawsze wtedy, gdy możliwe jest wymierzenie sankcji izolacyjnej. Należałoby zatem odpowiednio „poprawić” niemieckie regulacje w tym zakresie, które przewidują obowiązkową obronę dopiero w przypadku rzeczywistego wymierzenia kary pozbawienia wolności dla nieletnich, a nie tylko samej możliwości jej zastosowania (por. § 68 Ustawy o sądach dla nieletnich – *Jugendgerichtsgesetz* – JGG)¹⁸. Należy ponadto ponownie rozważyć w świetle jasnych i jednoznacznych uregulowań zawartych w regule 13 różne przypadki gorszej pozycji nieletnich wynikające z ustawy o sądach dla nieletnich w porównaniu z postępowaniem

¹⁸ Niemcy (nawiasem jako jedyny kraj) w swym stanowisku wyraziły w tym zakresie zastrzeżenia, iż przyznanie nieletnim gorszej pozycji uzasadnione względami wychowawczymi nie powinno być wykluczone w sposób bezzwzględny. Pogląd ten nie znalazł jednak akceptacji w łonie CD-PC.

karnym w przypadku dorosłych. Przykładowo można tu wymienić dyktowane względami wychowawczymi niezaliczanie pobytu w areszcie tymczasowym (§ 52a JGG), przepis podobnie przestarzały jak ograniczenia dopuszczalności wnoszenia środków odwoławczych na podstawie § 55 ust. 1 i 2 JGG.

Reguła 15 podkreśla konieczność postulowanego już w zaleceniach Rady Europy z roku 2003 podejścia interdyscyplinarnego (por. reguła 21, Zalecenia Rec(2003)20) w odniesieniu do działań opiekuńczo-wychowawczych oraz karnych dotyczących nieletnich, co w gruncie rzeczy oznacza nic innego, jak to, że prawnicy, pracownicy socjalni, psycholodzy względnie psychiatrzy, nauczyciele oraz przedstawiciele innych dyscyplin i odpowiednie instytucje (urzędy do spraw młodzieży, kuratorzy, szkoły itp.), mają obowiązek współpracy ze sobą. Zasada, ta w Niemczech, szczególnie w odniesieniu do sądownictwa dla nieletnich, ma swe umocowanie ustawowe (§ 52 Kodeksu socjalnego, tom VII – *Sozialgesetzbuch VII – SGB VII*), a także §§ 38 i 72a JGG). Zalecenie idzie jednak w tym zakresie dalej, określając całość działań w sferze publiczno-prawnej, czy też w ramach działalności opiekuńczo-wychowawczej jako elementy zintegrowanej całości. Podkreśla się także szczególną rolę zasady ciągłości działań opiekuńczych (*continuous care*), zwłaszcza przy przejściu od ewentualnej fazy tymczasowego aresztowania do fazy wykonania kary pozbawienia wolności dla nieletnich, czy też przy warunkowym zwolnieniu. Będzie o tym jeszcze mowa przy omawianiu trzeciej części rekomendacji dotyczącej pozbawienia wolności.

Godne uwagi rozszerzenie zawartej już w Zaleceniu Rec(2003)20 reguły rozciągnięcia regulacji dotyczących nieletnich także na młodocianych zawiera reguła 17. Stanowi ona, że „sprawcy młodociani mogą być uważani za nieletnich i jako tacy traktowani”. Oznacza to rezygnację ze znanych prawu niemieckiemu kryteriów ograniczających stosowanie takiego podejścia, takich jak np. wymaganie braku „dojrzałości”, czy też ograniczenie do czynów „typowych dla młodzieży” (por. § 105 JGG) i otwiera generalnie możliwość poddania także młodocianych sprawców przestępstw prawu karnemu nieletnich. Stwarza to tym samym możliwość stosowania wobec tej kategorii sprawców sankcji przewidzianych w JGG, które mogą zapewnić osiągnięcie specyficznych, wychowawczych lub też czysto indywidualno-prewencyjnych celów. W komentarzu do Zalecenia podkreśla się, że w wyniku wydłużonego czasu nauki i późniejszego osiągnięcia dojrzałości społecznej młodociani generalnie znajdują się w swego rodzaju okresie przejściowym, uzasadniającym zrównanie ich pozycji prawnej z nieletnimi i wymierzanie łagodniejszych sankcji niż wobec starszych sprawców dorosłych. W większości krajów uwzględnia się ów fakt istnienia okresu przejściowego, w jakim znajdują się jeszcze osoby młodociane, albo poddając je prawu karnemu dla nieletnich, albo też przewidując w ramach prawa karnego dla dorosłych przepisy łagodniej traktujące sprawców młodocianych. Jest

to kolejne potwierdzenie anachroniczności ograniczeń ustawowych i praktyki stosowania § 105 JGG, jakich nieustannie domagają się pewne kręgi CDU/CSU¹⁹.

Reguła 18 powtarza treść reguły 8 ERW i podkreśla szczególną rolę personelu instytucji opiekuńczo-wychowawczych dla nieletnich i wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich. Dla właściwego pełnienia tych funkcji niezbędny jest odpowiedni dobór pracowników, posiadających wymagane wykształcenie i kwalifikacje. Należy tu także konieczność zapewnienia odpowiednich warunków materialnych, umożliwiających skuteczną pracę, a zwłaszcza pogłębianie wiedzy i kwalifikacji oraz fachowego nadzoru przełożonych.

Także reguła 19 w swej treści nawiązuje do ERW (reguła 4), stwierdzając że niedostatek środków materialnych w żadnym wypadku nie może być usprawiedliwieniem dla ograniczeń praw podstawowych, a w nawiązaniu do treści reguły 18 formułuje w pierwszym zdaniu konieczność zapewnienia takich warunków kadrowych, które będą w stanie zagwarantować zachowanie wysokich standardów wszelkich działań podejmowanych wobec nieletnich.

Reguła 20 jest odpowiednikiem reguły 9 ERW i podkreśla konieczność stworzenia systemu kompleksowej państwowej i niezależnej kontroli oraz nadzoru nad wykonywaniem wobec nieletnich tak sankcji o charakterze nieizolacyjnym, jak i tych związanych z pozbawieniem wolności. Oprócz indywidualnego prawa do sądowej kontroli poszczególnych decyzji pracowników służb zajmujących się wykonywaniem orzeczeń wobec nieletnich, obejmuje to także system niezależnych inspekcji. Komentarz zawiera ponadto propozycje wprowadzenia instytucji ombudsmans w placówkach wykonujących sankcje związane z pozbawieniem wolności. W Niemczech instytucję ombudsmans dla zakładów zamkniętych przeznaczonych dla nieletnich przewiduje jedynie ustawodawstwo Północnej Nadrenii-Westfalii (por. § 97 ust. 2 Ustawy o wykonywaniu sankcji karnych wobec nieletnich dla Północnej Nadrenii-Westfalii – *Jugendstrafvollzugsgesetz Nordrhein-Westfalen* – JStVollG NRW)²⁰, co oznacza, że i w tym zakresie niemieckie ustawodawstwo dotyczące wykonywania sankcji wobec nieletnich wykazuje istotne braki.

Ze względu na ograniczony charakter niniejszego opracowania w dalszej części przedstawione zostaną jedynie wybrane uregulowania omawianej rekomendacji dotyczące wykonania sankcji związanych z pozbawieniem wolności²¹.

¹⁹ Por. na ten temat Pruin (2007) oraz Dünkel/Pruin (2010).

²⁰ Ombudsmann w Północnej Nadrenii-Westfalii jest podmiotem właściwym we wszystkich sprawach związanych z postępowaniem wykonawczym, nie tylko tym dotyczącym nieletnich. Taką instytucję pierwotnie przewidywała także Hesja – por. Dünkel, Pörksen (2007), ale w trakcie procesu legislacyjnego porzucono ten zamysł.

²¹ Wyczerpujące przedstawienie także reguł dotyczących wykonywania środków nie związanych z pozbawieniem wolności znaleźć można w Dünkel (2008a).

4. Zalecenia dotyczące wykonania wobec nieletnich kar izolacyjnych oraz innych form pozbawienia wolności

Część 3 Rekomendacji zajmuje się w swej „części ogólnej” wszelkimi rodzajami sankcji związanych z pozbawieniem wolności. W przedstawionych poniżej ośmiu regułach podstawowych określone zostały wyraźnie cele i formy pozbawienia wolności:

- Pozbawienie wolności może być wykonane tylko w tym celu, w jakim zostało zastosowane i tylko w taki sposób, który nie zwiększa dodatkowo związanych z tym dolegliwości (reguła 49.1).
- W przypadku pozbawienia wolności orzecanego wobec nieletnich należy²² przewidzieć możliwość wcześniejszego zwolnienia²³ (reguła 49.2).
- Pozbawieni wolności nieletni muszą mieć możliwość wyboru odpowiednich zajęć i programów w oparciu o indywidualny plan wykonania orzeczonych wobec nich sankcji, ukierunkowany na ich rozwój oraz przygotowanie do zwolnienia i reintegracji społecznej. Takie zajęcia i programy mają służyć ich zdrowiu fizycznemu i psychicznemu, wzmacniać poczucie własnej godności i odpowiedzialności oraz sprzyjać kształtowaniu się postaw i zachowań mających ich uchronić przed powrotem do przestępstwa (reguła 50.1).
- Nieletnich zachęca się do uczestniczenia w tego rodzaju zajęciach i programach²⁴ (reguła 50.2).
- Pozbawionych wolności nieletnich zachęca się do refleksji na temat warunków wykonania orzeczonych wobec nich sankcji oraz zajęć i programów

²² Oficjalne tłumaczenie niemieckie rekomendacji nie jest w tym zakresie adekwatne. Użycie w oryginale angielskiego słowa *shall* oznacza, iż reguła ta ma obligatoryjny charakter. W związku z tym prawidłowe brzmienie owego przepisu powinno brzmieć: „W przypadku pozbawienia wolności musi być przewidziana możliwość przedterminowego zwolnienia”. Z punktu widzenia niemieckiego jest to różnica o zasadniczym charakterze. Oznacza ona bowiem, iż organy postępowania wykonawczego w odniesieniu do kwestii przygotowania sprawy do zwolnienia są zobowiązane kierować się możliwym terminem przedterminowego zwolnienia. W podobny sposób kwestię tę reguluje reguła 79.3. Dokładniej na ten temat por. poniżej.

²³ W tym zakresie brać należy pod uwagę zróżnicowanie rozwiązań przyjmowanych w krajach europejskich, gdzie istnieją systemy przewidujące tak przedterminowe zwolnienie bezwarunkowe, albo wręcz nawet takie zwolnienie o automatycznym charakterze, jak i znane w systemie niemieckim przedterminowe warunkowe zwolnienie w związku z istnieniem pozytywnej prognozy kryminologicznej. Por. na ten temat Nomos-Kommentar StGB-Dünkel (2009), § 57, Nb. 90 i nast.

²⁴ Oficjalne niemieckie tłumaczenie jest w tym zakresie znowu nieadekwatne. Angielski zwrot *shall be encouraged* nadaje powyższemu wymogowi obligatoryjny charakter. Tak więc prawidłowo reguła ta powinna brzmieć: „Nieletnich zachęca się do...”.

oferowanych w danej placówce oraz do przekazywania ich opinii indywidualnie lub wspólnie z innymi odpowiednim władzom (reguła 50.3).

- Dla zapewnienia kompleksowego oddziaływania nieletni od samego początku i przez cały czas wykonania sankcji i środków powinni być poddani opiece (ang. *assistance*) także przez te placówki, które mogą być za nich odpowiedzialne po ich zwolnieniu (reguła 51).
- Ponieważ nieletni pozbawieni wolności wymagają szczególnej ochrony, na władzach spoczywa obowiązek ochrony ich zdrowia fizycznego i psychicznego oraz dbałości o ich dobro (reguła 52.1).
- Szczególną uwagę należy zwrócić na potrzeby tych nieletnich, którzy byli przedmiotem znęcania się fizycznego lub psychicznego, lub którzy padli ofiarą molestowania seksualnego (reguła 52.2).

Reguła 49.1 ma wyraźnie wykluczyć możliwość tzw. apokryficznych²⁵ podstaw pozbawienia wolności. Wykonanie sankcji ma się kierować ustawowo przewidzianymi celami zastosowania kary pozbawienia wolności. Druga część tej regulacji stanowi w gruncie rzeczy pogłębienie reguły 8 (patrz wyżej) i podobnie jak reguła 102.2 ERW (dotycząca w tym przypadku dorosłych skazanych na karę pozbawienia wolności) podkreśla, że wykonanie kar i innych środków związanych z pozbawieniem wolności nie może zwiększać związanych z tym ograniczeń lub cierpienia. Wyklucza to tym samym na przykład różnicowane możliwości kontaktu ze światem zewnętrznym, czy też jakości wyżywienia, warunków mieszkalnych itp. w zależności od stopnia winy. W odniesieniu do skazanych na karę pozbawienia wolności Europejskie Reguły Więzienne mówią w regule 102.2 jasno: „Uwięzienie stanowi karę poprzez sam fakt pozbawienia wolności”.

Reguła 49.2 przewiduje dla każdego rodzaju pozbawienia wolności system wcześniejszego zwolnienia. Regulacja ta zyskuje szczególne znaczenie w związku z innymi regułami, zwłaszcza z wielokrotnie powtarzaną w Zaleceniu zasadą kompleksowej opieki (*Betreuung, assistance*; reguły 15, 50.1 oraz 51) i planowania wykonania sankcji. Instytucje sprawujące opiekę lub nadzór nad nieletnimi po zwolnieniu z zakładu zamkniętego, tzn. instytucje dozoru nad skazanymi w okresie próby lub instytucje pomocy postpenitencjarnej powinny współdziałać i ponosić współodpowiedzialność od samego początku wykonywania sankcji pozbawienia wolności. Przebieg wykonania sankcji związanych z pozbawieniem wolności powinien być ponadto planowany z uwzględnieniem możliwie najwcześniejszego terminu zwolnienia warunkowego (por. reguła 79.3). Komentarz do reguły 49.2

²⁵ W niemieckiej terminologii prawniczej oznacza to przypadki pozbawienia wolności z powodów innych, niż te uwidocznione w oficjalnym uzasadnieniu takiej decyzji (przyp. tłumaczy).

odwołuje się w tej mierze do badań empirycznych, z których wynika, że wcześniejsze zwolnienie warunkowe wydaje się dawać pozytywne skutki i przeciwdziałać powrotowi do przestępstwa zwłaszcza wtedy, gdy jest ono włączone w kompleksowy i zintegrowany system przygotowania do zwolnienia i późniejszej opieki.

Reguła 50.1 jako jedyny cel wykonania sankcji formułuje readaptację i reintegrację społeczną nieletniego²⁶. Konieczne jest w związku z tym zagwarantowanie zapewnienia zróżnicowanej oferty środków i działań. Ponieważ regulacja ta zawarta jest w części ogólnej rozdziału dotyczącego wykonania sankcji związanych z pozbawieniem wolności, odnosi się zatem także do aresztu tymczasowego i innych form tymczasowego pozbawienia wolności. Dlatego też przewidziana jest tylko jako rozwiązanie wymagające stworzenia odpowiedniej oferty w tym zakresie. Dalsze ustępy reguły 50 odnoszą się do współdziałania i współdecydowania: nieletnich należy zachęcać do uczestnictwa w działaniach wychowawczych (reguła 50.2) oraz do wspólnego omawiania spraw i problemów indywidualnych czy grupowych z upoważnionymi osobami (reguła 50.3). Ten element partycypacji nieletnich powinien być szczególnie mocno podkreślony, ponieważ wzmacnia to akceptację stosowanych wobec nieletnich środków i działań, a tym samym zwiększa szanse skutecznej readaptacji. Kwestia obowiązku współdziałania jest różnie traktowana w niemieckich ustawach dotyczących wykonania sankcji karnych orzekanych wobec nieletnich²⁷. Została pominięta także w kolejnych rozdziałach zaleceń, z wyjątkiem przymusowego uczestnictwa w zajęciach szkolnych w przypadku tych nieletnich, których dotyczy obowiązek szkolny, lub w zajęciach nauki zawodu w przypadku nieletnich, którzy nie ukończyli szkoły.

Reguła 51, czyli kolejna reguła o charakterze ogólnym, odnosi się – jak już wspomniano – do idei opieki o kompleksowym charakterze. Od chwili pozbawienia wolności nieletni osadzeni powinni w miarę możliwości stale pozostawać pod opieką tych instytucji, które będą się nimi zajmować po zwolnieniu. Oznacza to, że pracownicy odpowiednich organów opiekuńczo-wychowawczych, kuratorzy itp. powinni włączyć się do podejmowanych działań od samego początku, już na etapie tymczasowego aresztowania i współdziałać z zakładem karnym przez cały okres wykonania kary. Fakt, że – nie tylko w Niemczech – mniej więcej połowa tymczasowo aresztowanych nieletnich zostaje skazana na sankcje nieizolacyjne (zawieszenie wykonania kary) i tym samym zwolniona wprost z aresztu tym-

²⁶ Czyni tak w oparciu o regułę 12 Reguł Narodów Zjednoczonych dotyczących nieletnich pozbawionych wolności (*UN-Rules for Juveniles Deprived of their Liberty*), z roku 1990. Dokładniej na ten temat por. Höynck, Neubacher, Schüler-Springorum (2001), s. 85.

²⁷ Por. krytycznie na ten temat Dünkel, Pörksen (2007) oraz Eisenberg (2008), s. 252 i nast. oraz powoływana tam literatura.

czasowego, uzasadnia możliwie wczesne włączenie wyżej wymienionych instytucji. Zgodnie z tym wszystkie ustawy o wykonaniu kar orzeczonych wobec nieletnich poszczególnych krajów związkowych zobowiązują zakłady zamknięte dla nieletnich, do „możliwie wczesnego”²⁸ podejmowania współpracy z instytucjami, organizacjami, osobami i stowarzyszeniami pomocy dla zwolnionych w celu ułatwienia ich reintegracji społecznej.

Ogólne uregulowania zawarte w regułach 52.1 i 52.2. zobowiązują władze zakładów karnych do skutecznej ochrony integralności fizycznej, a także dbałości o zdrowie fizyczne i psychiczne oraz o poczucie komfortu psychicznego tych spośród młodych osadzonych, których uznać należy za szczególnie wrażliwych. Specjalną uwagę należy poświęcić nieletnim ofiarom przemocy fizycznej i psychicznej, a zwłaszcza ofiarom molestowania seksualnego. To ostatnie odnosi się przede wszystkim do nieletnich dziewcząt, ale i do wielu nieletnich chłopców, których biografia pełna jest doświadczeń przemocy i upokorzeń w dzieciństwie i młodości. Konieczności kompleksowej ochrony osadzonych nieletnich przed naruszeniem ich praw przez współosadzonych dowiodła spowodowana przez współwięźniów tragiczna śmierć w listopadzie 2006 nieletniego osadzonego w zakładzie karnym dla nieletnich w Siegburgu. Krótko przedtem Związkowy Sąd Konstytucyjny w wyroku z 31 maja 2006 zwrócił wyraźnie uwagę na niebezpieczeństwa tego rodzaju oraz ogólnie na szczególną wrażliwość nieletnich osadzonych i wynikający z tego dla państwa szczególny obowiązek ochrony²⁹.

Zalecenie zawiera pewne sformułowania na temat struktury instytucjonalnej (*institutional structure*), mające istotne znaczenie z punktu widzenia niemieckiej reformy wykonania środków i kar orzeczonych wobec nieletnich. Postuluje się np. stworzenie zróżnicowanego systemu zakładów, kierujących się zasadą możliwie krótkiego pozbawienia wolności (reguła 53.2, którą można pojmować jako zasadę prymatu otwartych form wykonania kar i środków). Zakłady dla nieletnich powinny być poza tym na tyle małe (lub na tyle duże), by możliwe było indywidualne ukształtowanie wykonania kary, względnie zaplanowanie indywidualnego podejścia. Zgodnie z regułą 53.4 zróżnicowanie wewnętrzne należy osiągać poprzez umieszczanie nieletnich w małych grupach i jednostkach mieszkalnych

²⁸ Niektóre ustawy w poszczególnych krajach związkowych, jak np. w Badenii-Wirtembergii i w Hesji konkretyzują ten wymóg jako „co najmniej 6 miesięcy” przed przewidywanym zwolnieniem. Por. Dünkel, Pörksen (2007), s. 60, oraz Dünkel (2007).

²⁹ Por. BVerfG, Neue Juristische Wochenschrift (2006), s. 2096. Por. także na ten temat Dünkel (2006a). Zagadnienie to znalazło bezpośredni wyraz w postanowieniach niektórych ustaw krajów związkowych dotyczących wykonywania środków wobec nieletnich. Na przykład stosowna ustawa w Hesji w § 44 ust. 1 w nawiązaniu do orzeczenia Sądu Konstytucyjnego wymaga ochrony osadzonych nieletnich przed wzajemnymi atakami.

(*small living units*). Zakłady te powinny zostać zdecentralizowane i znajdować się możliwie blisko miejsca zamieszkania nieletniego, by ułatwić mu kontakt z rodziną i zarazem umożliwić możliwie wczesne włączenie się w społeczne, kulturalne i inne działania społeczności lokalnej (reguła 53.5).

Co do pomieszczeń mieszkalnych w zakładach Zalecenie powtarza zasadę umieszczania nieletnich w instytucjach o możliwie niskim stopniu zabezpieczenia³⁰ i za przykładem ERW (por. reguła 18.5) opowiada się jednoznacznie za lokowaniem w pomieszczeniach zamieszkiwanych w pojedynkę:

- Nieletni w porze nocnej przebywają z zasady w pojedynczych celach z wyjątkiem przypadków, w których uznano, że korzystniejsze jest wspólne zamieszkanie z innymi (reguła 63.2.).

W uzupełnieniu powyższego należy zwrócić uwagę na uregulowaną już w ERW kwestię minimalnej powierzchni mieszkalnej (reguła 63.1). W skali europejskiej z pewnością nie będzie możliwe szybkie wprowadzenie jednolitych standardów dotyczących minimalnej powierzchni mieszkalnej przypadającej na jednego osadzonego. Zbyt duże są bowiem różnice między standardami obowiązującymi np. w Estonii czy Gruzji (2,5 m²) czy innych krajach wschodniej Europy (3,5 m² w Rosji i na Węgrzech) a standardami zachodnioeuropejskimi. Jak wynika z wypowiedzi Europejskiego Komitetu Zapobiegania Torturom Rady Europy, kraje te będą musiały przyjąć minimalną powierzchnię wielkości co najmniej 7–8 m², by zapewnić osadzonemu przynajmniej w przybliżeniu godne warunki – wizja, która w obliczu realiów rosyjskich jest co najmniej utopijna. W Europie zachodniej standardy minimalne wynoszą 9–12 m².

W podrozdziale dotyczącym programów aktywności w trakcie wykonania pozbawienia wolności w ramach poszczególnych form tej sankcji (*regime activities*) zawarte są następujące reguły:

- Wykonywanie wszelkich środków należy kształtować w taki sposób, aby służyły rozwojowi zdolności i umiejętności nieletnich, których należy stale zachęcać do udziału w tych zajęciach (reguła 76.1).
- Środki te powinny być stosowane z uwzględnieniem indywidualnych potrzeb nieletnich odpowiednio do ich wieku, płci, pochodzenia społecznego i kulturowego, stopnia dojrzałości i rodzaju popełnionego czynu zabronionego. Muszą one odpowiadać sprawdzonym wzorom oddziaływań, opartym na badaniach naukowych i profesjonalnych sposobach postępowania w tej dziedzinie (reguła 76.2).

³⁰ *Juveniles deprived of liberty shall be allocated to institutions with the least restrictive level of security to hold them safely.*

- Poszczególne programy lub formy zajęć mają służyć celom wychowawczym, rozwijaniu osobowości i umiejętności społecznych, kształceniu zawodowemu, resocjalizacji i przygotowaniu do zwolnienia. Reguła 77 zawiera w tym względzie wyliczenie odpowiednich środków, znanych także z katalogu dotyczącego planowania wykonania kary (por. § 7 Ustawy o wykonaniu kar – *Strafvollzugsgesetz* – StVollzG).
- Nauka szkolna, nauka zawodu lub odpowiednie programy oddziaływania mają pierwszeństwo przed pracą (reguła 78.1).
- Należy podjąć wszelkie możliwe starania o to, by nieletni mogli uczęszczać do miejscowych szkół lub ośrodków kształcenia oraz uczestniczyć także w innych przedsięwzięciach społeczności lokalnych (reguła 78.2).
- W okresie przebywania w zakładzie zamkniętym nieletnim należy zapewnić możliwość kontynuacji nauki szkolnej lub nauki zawodu; nieletni podlegający obowiązkowi szkolnemu mogą być zmuszeni do jego realizacji (reguła 78.4).

Odpowiednio do środków wymienionych w regule 77 należy więc przygotować indywidualny plan wykonania każdego środka izolacyjnego (reguła 79.1), ukierunkowany na możliwie szybkie zwolnienie (tzn. zwolnienie warunkowe; por. komentarz), zawierający wskazówki dotyczące środków opiekuńczo-wychowawczych jakie powinny zostać zastosowane wobec nieletniego po jego zwolnieniu (reguła 79.3).

Istotne wskazania dotyczące codziennej rzeczywistości w zakładzie zamkniętym dla nieletnich zawiera reguła 80. Zgodnie z treścią reguły 80.1 nieletni powinni móc przebywać przez możliwie długi czas poza pomieszczeniem sypialnym (cełą), najlepiej (*preferably*) co najmniej 8 godzin dziennie (co niewątpliwie jest pewnym wyzwaniem zwłaszcza dla administracji aresztu śledczego). Porównywalnym wyzwaniem natury organizacyjnej może się okazać reguła 80.2, zgodnie z którą należy zapewnić nieletnim odpowiednią ofertę spędzania czasu wolnego w sensowny sposób (*meaningful activities*) także w weekendy i dni świąteczne³¹.

Rozdział dotyczący kontaktów ze światem zewnętrznym (*contact with the outside world*) kieruje się zasadą możliwie zróżnicowanych i możliwie nieograniczonych kontaktów. Podobnie do rozwiązań przyjętych w niemieckim ustawodawstwie dotyczącym wykonania kar orzekanych wobec nieletnich Rada Penologiczna Rady Europy pierwotnie zaproponowała przyjąć jako minimum zasadę jednych odwiedzin w tygodniu lub czterech odwiedzin w miesiącu. Zgodnie jednak

³¹ Porównywalna regulacja zawarta jest jedynie w JStVollzG Północnej Nadrenii-Westfalii (por. § 56 ust. 1 JStVollzG NRW); wszystkie pozostałe kraje związkowe mają więc w tym zakresie nowe zadania do wypełnienia.

z propozycją Szwecji odstąpiono od ustalenia konkretnej, minimalnej liczby odwiedzin, pozostając przy sformułowaniu, że osadzeni nieletni mają prawo do „regularnych odwiedzin” (por. reguła 83). Jednakże komentarz do reguły 85.2, wskazując na możliwie wąskie traktowanie wszelkich ograniczeń prawa do odwiedzin i konieczność zagwarantowania w tym zakresie dającego się zaakceptować minimum (*acceptable minimum*), odsyła wyraźnie do orzeczenia niemieckiego Związkowego Sądu Konstytucyjnego przyjmując zarazem zasadę, że nieletnim należy zapewnić wielokrotnie częstsze możliwości odwiedzin w porównaniu z dorosłymi.

Kolejne reguły dotyczą systemu regularnych przepustek, urlopów itp., traktowanych jako integralny element „normalnego” postępowania wykonawczego. W przypadku gdyby udzielenie przepustki lub podobnych dobrodziejstw było niemożliwe, jak to ma miejsce np. w przypadku tymczasowego aresztowania, czy też ze względów bezpieczeństwa, należy przewidzieć możliwość dodatkowych dłuższych odwiedzin członków rodziny oraz innych osób, które mogłyby wywrzeć pozytywny wpływ na nieletniego (por. reguły 86.1 i 86.2)³².

Rozdziały „Bezpieczeństwo i porządek” oraz „Środki dyscyplinarne i bezpieczeństwa” zawierają także kilka zasadniczych reguł określonych jako *General approach*. Zgodnie z ich treścią Zalecenie kładzie szczególny nacisk na taką koncepcję bezpieczeństwa i porządku, która te pojęcia traktuje jako część składową kompleksowej koncepcji wychowawczej. Jak już była o tym mowa przy regule 52.1 (patrz wyżej) nieletnich należy chronić przed aktami przemocy ze strony innych osadzonych, zapobiegając zarazem wiktyimizacji tych, którzy uznani są za szczególnie zagrożonych (reguła 88.2). Zasada „dynamicznego bezpieczeństwa” przyjęta została już w Europejskich Regułach Więziennych (por. reguła 51.2 ERW). Ukierunkowana jest ona na rozwijanie pozytywnych kontaktów i więzi międzyludzkich w miejsce zewnętrznych „statycznych” zabezpieczeń z wykorzystaniem środków technicznych czy architektonicznych. Konieczność przyjęcia takiej koncepcji jest w przypadku instytucji dla nieletnich akcentowana znacznie silniej niż w ERW.

W oparciu o wskazania Europejskich Reguł Więziennych przyjętych także przez omawiane tu Zalecenie, należy zwrócić uwagę na to, że regulacje niektórych niemieckich krajów związkowych dotyczące postępowania wykonawczego

³² Z tego punktu widzenia regulacje większości stosownych ustaw w poszczególnych krajach związkowych Niemiec uznać należy za niedostateczne. Tylko Dolna Saksonia przewiduje explicite takie dłuższe wizyty. Por. np. Dünkel, Pörksen (2007), s. 60 i nast. oraz Dünkel (2007). Ustawodawstwo kraju związkowego Hamburga przewiduje taką możliwość, ale wyłącznie w odniesieniu do dorosłych. Równocześnie jednak większość aktualnych projektów nowelizacyjnych przewiduje ustawowe możliwości dodatkowych wizyt członków rodziny.

wobec nieletnich nie uwzględniają w należyтым stopniu powyższych zaleceń. I tak np. stosowanie środków dyscyplinarnych wyłącznie w oparciu o ogólnie sformułowane zarzuty dopuszczenia się wykroczenia dyscyplinarnego (dopuszczalne w Badenii-Wirtembergii, Bawarii, Hamburgu czy Dolnej Saksonii) stanowi jednoznacznie naruszenie reguły 94.3, nakazującej dokładne określenie zachowania, które ma stanowić wykroczenie dyscyplinarne³³.

Istotna różnica między postępowaniem wykonawczym w przypadku dorosłych a postępowaniem wobec nieletnich w zakresie dopuszczalności stosowania przymusu bezpośredniego dotyczy kwestii „noszenia broni”, a w skrajnym przypadku „użycia broni palnej przy próbie ucieczki”. W tej mierze obowiązuje międzynarodowe porozumienie przewidujące, że do nieletnich próbujących ucieczki nie wolno strzelać. Nowe zalecenia idą o tyle dalej, że obejmują one także młodocianych w wieku 18–21 lat, a nawet powyżej 21. roku życia, umieszczonych w odpowiednich zakładach dla nieletnich. Reguła 92 przewiduje ogólny zakaz stosowania jakiegokolwiek broni wobec nieletnich w ramach postępowania wykonawczego względnie w zakładach zamkniętych³⁴. Powyższy zakaz używania broni odnosi się do wszelkich rodzajów broni w rozumieniu technicznym, takich jak broń sieczna, kłująca, palna, nie obejmuje natomiast środków samoobrony, jak np. stosowany niekiedy przez personel zakładów zamkniętych dla nieletnich gaz pieprzowy.

Niemal rewolucyjną z niemieckiego punktu widzenia propozycję stanowi wymóg likwidacji izolacyjnych kar dyscyplinarnych (reguła 95.3). Uregulowanie to zostało przyjęte przez wzgląd na odpowiednie propozycje, względnie zastrzeżenia wobec dotychczasowej praktyki w tym zakresie podnoszone przez Europejski Komitet Zapobiegania Torturom i UNICEF. Ze względu jednak na głosy praktyki domagające się zachowania jakiejś formy odosobnienia ze względów dyscyplinarnych rozwiązanie kompromisowe przewiduje karę dyscyplinarną w postaci możliwie krótkotrwałego odosobnienia we własnej celi (reguła 95.4). Komentarz cytuje w tym miejscu stanowisko Komitetu Zapobiegania Torturom, dopuszczające

³³ Por. *European Prison Rules*, Council of Europe, Strasbourg 2006, s. 25 i nast. oraz 77, a także reguła 57.2 ERW.

³⁴ *Staff in institutions in which juveniles are deprived of their liberty shall not be allowed to carry or use weapons unless an operational emergency so requires*. Projekt przygotowany przez Radę Penologiczną przewidywał początkowo bezwyjątkowy zakaz używania broni. Jednakże na wniosek delegacji duńskiej oraz niemieckiej wprowadzono wyjątek odnoszący się do sytuacji o charakterze wyjątkowym (*operational emergency*). Pojęcie to oznacza takie sytuacje, w których dochodzi do konkretnego zagrożenia ze strony osadzonych nieletnich życia personelu lub osób trzecich. W instytucjach opiekuńczo-wychowawczych dla nieletnich oraz zakładach psychiatrycznych zakaz używania broni palnej ma natomiast bezwyjątkowy charakter. Por. reguła nr 92 zdanie 2.

możliwość izolacji maksymalnie do trzech dni. Wskazuje się przy tym na niebezpieczeństwo traumatyzacji w wyniku takiego odosobnienia. Wymierzeniu takiej kary dyscyplinarnej towarzyszyć mogą określone ograniczenia, jak np. usunięcie telewizora z celi, niemniej przez cały czas izolacji należy pozostawić nieletnim możliwość kontaktu z innymi nieletnimi w „stosownym” zakresie oraz zagwarantować im korzystanie z przysługującej także innym więźniom możliwości godzinnego przebywania na świeżym powietrzu (spacer). Na marginesie zaznaczyć należy, że także izolacja jako środek zabezpieczający (a nie dyscyplinarny), może być stosowana tylko jako *ultima ratio* i najwyżej na 24 godziny (por. reguła 91.4).

Przeniesienie z jednego zakładu do innego może nastąpić z zasady wyłącznie w celach wychowawczych bądź w celu umożliwienia lepszej readaptacji społecznej (np. przeniesienie do zakładu otwartego). W pozostałych przypadkach może to nastąpić tylko wtedy, jeśli przemawiają za tym względy bezpieczeństwa (*serious security and safety risk*) (por. reguła 96). Przeniesienie ze względów dyscyplinarnych jest kategorycznie wykluczone (reguła 97).

Jak już wspomniano, rekomendacja szczególnie istotną wagę przykładą do kwestii przygotowania do zwolnienia i zróżnicowanych programów postpenitencjarnych, w tym zwłaszcza ciągłej opieki następczej i możliwości kontynuowania rozpoczętej w zakładzie edukacji. Oznacza to między innymi, iż:

- Należy podjąć wszelkie starania w celu umożliwienia nieletnim stopniowego powrotu do społeczeństwa (reguła 101.1).
- Starania te powinny obejmować dodatkowe możliwości opuszczania zakładu, jak i częściowe lub warunkowe zwolnienie połączone ze skuteczną pomocą socjalną (reguła 101.2).
- Przedstawicielom instytucji lub służb socjalnych powinno się umożliwić niezbędny dostęp do zakładów i przebywających w nich nieletnich, w celu przyczynienia się do przygotowania nieletniego do zwolnienia (reguła 102.2).
- Uprawnione służby i instytucje muszą być zobowiązane do podjęcia skutecznych działań wspierających jeszcze przed terminem przewidywanego zwolnienia (reguła 102.3).

Także i te regulacje wspierają widoczne w niemieckich ustawach o postępowaniu wykonawczym wobec nieletnich dążenie do tego, by możliwie wcześnie włączać instytucje pomocy dla młodzieży oraz kuratora w proces przygotowania do zwolnienia, a z drugiej strony umożliwić także posłużenie się stosownymi formami pomocy postpenitencjarnej po zwolnieniu z zakładu. Konsekwentne oparcie postępowania wykonawczego na koncepcji płynnego przejścia pomiędzy poszczególnymi jego fazami i przewidującego dodatkowe złagodzenia rygorów w perspektywie wcześniejszego warunkowego zwolnienia, w połączeniu z inten-

sywnymi programami postpenitencjarnymi (por. reguła 101.1) może niektórym zakładom dla nieletnich w Niemczech przysporzyć niemałych trudności z dostosowaniem się do tych wymogów. Praktyka łagodzenia rygorów w ramach przygotowania do zwolnienia została bowiem w wielu krajach związkowych od lat 90-tych ubiegłego wieku znacznie ograniczona³⁵.

Nieliczne postanowienia części szczególnej omawianego Zalecenia, dotyczące różnych form umieszczania nieletnich w areszcie tymczasowym, ośrodkach wychowawczych i placówkach psychiatrycznych, muszą ze względu na ograniczone ramy tego omówienia zostać pominięte.

Na krótką wzmiankę zasługuje natomiast ogólny (tzn. dotyczący wszystkich nieletnich) rozdział dotyczący kontroli sądowej, inspekcji i monitoringu zakładów, tak zamkniętych, jak i mających nieizolacyjny charakter (część V). Interesujące wydaje się uregulowanie, zgodnie z którym mediacja i inne formy oddziaływania naprawczego powinny być priorytetowymi środkami rozwiązywania konfliktów w przypadku skarg lub postępowania sądowego w celu ochrony praw nieletnich (reguła 122.2). Odpowiednio do nowego uregulowania niemieckiego § 92 ust. 2 JGG³⁶, także w przypadku odbywania się takiego postępowania w formie pisemnej, konieczne jest wysłuchanie nieletniego (reguła 122.5). Ponadto w części IV Zalecenia (*legal advise and assistance*) sformułowany został wymóg udziału obrońcy lub doradcy prawnego w rozumieniu znanej w Niemczech konstytucyjnej zasady „efektywnej ochrony praw” (art. 19 ust. 4 Niemieckiej Ustawy Zasadniczej – *Grundgesetz* – GG). Skorzysanie z bezpłatnej obrony i porady prawnej powinno być zagwarantowane zawsze wtedy, gdy wymaga tego interes wymiaru sprawiedliwości (*the interests of justice*; por. reguła 120.3)³⁷.

Reasumując, można stwierdzić, że omawiane Zalecenie dotyczące wykonywania sankcji związanych z pozbawieniem wolności, idąc śladem dotychczas obowiązujących regulacji międzynarodowych Rady Europy i Narodów Zjednoczonych, poprzez stworzenie regulacji wyraźnie zorientowanych na resocjalizację, a zarazem na przestrzeganie standardów państwa prawa, dąży do stworzenia

³⁵ Por. przegląd stanu w tym zakresie na początku roku 2006 w: Dünkel, Geng (2007).

³⁶ Por. na ten temat Dünkel (2008), s. 3 i nast.

³⁷ W Niemczech odpowiada to regulacji wprowadzonej przez drugą ustawę o zmianie ustawy o sądach dla nieletnich z 2008 r. (2. JGG-ÄndG 2008), która odsyła w tym zakresie do przepisów kodeksu postępowania karnego (por. § 140 ust. 2 niemieckiego kpk – StPO) i pojęcia „złożonego charakteru faktycznego lub prawnego sprawy”, zamiast stosowanego w postępowaniu wykonawczym w sprawach dorosłych, a wyraźnie mniej korzystnego, przepisu kodeksu postępowania cywilnego (ZPO). Por. na ten temat Dünkel (2008), s. 4.

zróżnicowanego systemu opieki i wychowania nieletnich, przy poszanowaniu ich praw podstawowych, których ewentualne ograniczenia powinny być zredukowane do niezbędnego minimum.

5. Spojrzenie w przyszłość

Zalecenie Rec(2008)11 z dnia 5 listopada 2008 dotyczące wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych ma dla ustawodawstwa niemieckiego fundamentalne znaczenie w związku z orzeczeniem Związkowego Sądu Konstytucyjnego z dnia 31 maja 2006 dotyczącym postępowania wykonawczego w sprawach nieletnich. O ile wcześniej zalecenia takie i standardy minimum miały niewielkie znaczenie przy wykładni lub interpretacji prawa krajowego, to orzeczenie Sądu Konstytucyjnego istotnie podniosło ich rangę, traktując nierespektowanie międzynarodowych standardów jako przesłankę niekonstytucyjności regulacji krajowych. Sąd stwierdził bowiem, iż: „Okolicznościami wskazującymi na brak realizacji wymogów poszanowania praw podstawowych lub na niedostateczne uwzględnienie praw osadzonych może być niedotrzymanie wskazań prawa międzynarodowego lub standardów międzynarodowych dotyczących praw człowieka, zawartych w przyjętych przez Narody Zjednoczone lub organy Rady Europy dyrektywach lub zaleceniach”³⁸.

W ten sposób zalecenia Rady Europy traktowane dotychczas z zasady jako formy „prawa miękkiego” zyskały znacznie na wadze, stając się wprost problemem wykorzystywanym dla celów kontroli prawa krajowego. Dotyczy to przynajmniej Niemiec oraz najwyraźniej od dłuższego już czasu także Szwajcarii, czego zdaje się dowodzić wspomniane wcześniej orzeczenie szwajcarskiego Sądu Najwyższego. Nawet jeśli w przypadku powyższej reguły konstytucyjnej chodzi, ściślej rzecz biorąc, o tzw. *obiter dictum*³⁹, to i tak jej quasi-ustawowa funkcja była wyraźnie dostrzegana w trakcie prac nad ustawami poszczególnych krajów związkowych dotyczącymi postępowania wykonawczego wobec nieletnich. We wszystkich bowiem ustawach znajduje się odniesienie do tego fragmentu orzeczenia Związkowego Sądu Konstytucyjnego oraz dążenie do zapewnienia należytego przestrzegania standardów minimum. Jak wykazano jednak powyżej, rzeczywistość wyraźnie od tych założeń odbiega.

³⁸ BVerfG Neue Juristische Wochenschrift 2006, s. 2097. Por. także wyrok szwajcarskiego Związkowego Sądu Najwyższego z dnia 12 lutego 1992, BGE 118 I a 64, 70.

³⁹ Por. § 31 Ustawy o Związkowym Sądzie Konstytucyjnym – *Bundesverfassungsgerichtsgesetz* – BVerfGG.

Możliwości działań w ramach eksperymentów realizowanych na poziomie związkowym są jednak obecnie w Niemczech znacznie ograniczone. Obowiązujące ustawy dotyczące postępowania wykonawczego w sprawach nieletnich – niezależnie od zaleceń europejskich – pokazały, że reforma niemieckiego systemu federalnego w gruncie rzeczy okazała się farsą⁴⁰. Brak jest bowiem w tym zakresie merytorycznych odrębności regionalnych (abstrahując od nielicznych przykładów mających znaczenie z punktu widzenia praw podstawowych regulacji łagodzących rygory postępowania wykonawczego i wprowadzających otwarte jego formy⁴¹, które już dawniej, pod rządami jednolitej regulacji federalnej w postaci ustawy o wykonywaniu kar (*Strafvollzugsgesetz* – StVollzG), wykazywały w praktyce znaczne różnice⁴². Będzie bez wątpienia rzeczą interesującą obserwowanie, czy i jaki wpływ omawiane tutaj Zalecenie Rady Europy wywrze na ustawodawstwo dotyczące postępowania wykonawczego w sprawach nieletnich i czy spowoduje konieczność przynajmniej częściowej zmiany ustaw poszczególnych krajów związkowych, których większość weszła w życie z początkiem 2008 roku. Świadomość europejskich podstaw prawa karnego dla nieletnich bez wątpienia znacznie w Niemczech wzrosła za sprawą orzecznictwa Związkowego Sądu Konstytucyjnego, któremu ponadto należy się wdzięczność za to, że nakazał ustawodawcy „wyjść poza własne podwórko” oraz przyczynił się do „umiędzynarodowienia” dyskusji o standardach praw człowieka, także w zakresie prawa karnego dla nieletnich. Omawiane tutaj *European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures* stanowią kolejny kamień milowy w rozwoju międzynarodowych standardów praw człowieka w prawie karnym dla nieletnich.

⁴⁰ Kwestie postępowania wykonawczego były wcześniej regulowane przez ustawę związkową (StVollzG) odnoszącą się do całego terytorium Niemiec, aczkolwiek istniały w tym zakresie pewne szczegółowe różnice regionalne. Wspomniana reforma polegała na „decentralizacji” postępowania wykonawczego i przekazaniu kompetencji w tym zakresie (tak w odniesieniu do nieletnich, jak i dorosłych) krajom związkowym, z których każdy posiada w związku z tym obecnie swoje własne ustawodawstwo regulujące przebieg postępowania wykonawczego (przyp. tłumaczy).

⁴¹ Por. na ten temat Dünkel, Pörksen (2007), a także Dünkel (2007) oraz Eisenberg (2008).

⁴² Por. Dünkel, Schüler-Springorum (2006).

Literatura

- Bundesministerium der Justiz Berlin, Bundesministerium für Justiz Wien, Eidgenössisches Justiz- und Polizeidepartement (2007) (red.): *Europäische Strafvollzugsgrundsätze. Die Empfehlung des Europarats Rec (2006) 2*, Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg.
- Burscheidt U. (2000): *Das Verbot der Schlechterstellung Jugendlicher und Heranwachsender gegenüber Erwachsenen in vergleichbarer Verfahrenslage*, Nomos Verlag Baden-Baden.
- Council of Europe (2006): *European prison rules*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Dünkel F. (2006): *Entwicklungen der Jugendkriminalität und des Jugendstrafrechts in Europa – ein Vergleich*, publikacja internetowa: www.jura.uni-greifswald.de/duenkel.
- Dünkel F. (2006a): *Jugendstrafvollzug und Verfassungsrecht. Eine Besprechung des Urteils des BVerfG vom 31.5.2006 zur Verfassungsmäßigkeit des Jugendstrafvollzugs und Folgerungen für die anstehende Gesetzesreform*, Neue Kriminalpolitik, nr 18, s. 112–116.
- Dünkel F. (2007): *Die Farce der Föderalismusreform – ein Vergleich der vorliegenden Gesetzesentwürfe zum Jugendstrafvollzug. Stand: 24.9.2007*, publikacja internetowa: www.jura.uni-greifswald.de/duenkel.
- Dünkel F. (2008): *Rechtsschutz im Jugendstrafvollzug – Anmerkungen zum Zweiten Gesetz zur Änderung des Jugendgerichtsgesetzes vom 13.12.2007*, Neue Kriminalpolitik nr 20, s. 2–4.
- Dünkel F. (2008a): *Die Europäische Empfehlung für inhaftierte und ambulant sanktionierte jugendliche Straftäter (European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions and Measures, ERJOSSM) und ihre Bedeutung für die deutsche Gesetzgebung*, Recht der Jugend und des Bildungswesens nr 56, s. 376–404.
- Dünkel F., Baechtold A., van Zyl-Smit, D. (2007): *Europäische Mindeststandards und Empfehlungen als Orientierungspunkte für die Gesetzgebung und Praxis – dargestellt am Beispiel der Empfehlungen für inhaftierte Jugendliche und Jugendliche in ambulanten Maßnahmen (die „Greifswald Rules“)* [w:] J. Goerdeler, P. Walkenhorst (red.): *Jugendstrafvollzug in Deutschland. Neue Gesetze, neue Strukturen, neue Praxis?* Forum Verlag Godesberg, Mönchengladbach, s. 114–140.
- Dünkel F., Geng B. (2007): *Aktuelle rechtstatsächliche Befunde zum Jugendstrafvollzug in Deutschland. Ergebnisse einer Erhebung bei den Jugendstrafanstalten zum 31.01.2006*, Zeitschrift für Jugendkriminalrecht und Jugendhilfe nr 18, s. 143–152.
- Dünkel F., Morgenstern C., Zolondek J. (2006): *Europäische Strafvollzugsgrundsätze verabschiedet!* Neue Kriminalpolitik nr 18, s. 86–89.
- Dünkel F., Pörksen A. (2007): *Stand der Gesetzgebung zum Jugendstrafvollzug und erste Einschätzungen*, Neue Kriminalpolitik nr 19, s. 55–67.

- Dünkel F., Pruin I. (2010): *Young adult offenders in the criminal justice systems of European countries* [w:] F. Lösel, A. Bottoms, D. Farrington (red.) *Lost in Transition? Young adult offenders in the criminal justice system*, Willan Publishing, Cullompton (w druku).
- Dünkel F., Schüler-Springorum H. (2006): *Strafvollzug als Ländersache? Der „Wettbewerb der Schäbigkeit“ ist schon im Gange!* Zeitschrift für Strafvollzug und Sträflingenhilfe nr 55, s. 145–149.
- DVJJ, 2. Jugendstrafrechtsreformkommission (2002): *Vorschläge für eine Reform des Jugendstrafrechts*, Deutsche Vereinigung für Jugendgerichte und Jugendgerichtshilfen – Journal, wydanie specjalne nr 5.
- Eisenberg U. (2007): *Jugendgerichtsgesetz*. 12. Aufl., C. H. Beck, München.
- Eisenberg U. (2008): *Jugendstrafvollzugsgesetze der Bundesländer – eine Übersicht*, Neue Zeitschrift für Strafrecht nr 28, s. 250–262.
- Höynck T., Neubacher F., Schüler-Springorum H. (2001): *Internationale Menschenrechtsstandards und das Jugendkriminalrecht. Dokumente der Vereinten Nationen und des Europarats*, Forum Verlag Godesberg, Berlin.
- Laubenthal K., Baier H. (2006): *Jugendstrafrecht*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Meier B.-D., Rössner D., Schöch H. (2007): *Jugendstrafrecht*. 2. Aufl., C. H. Beck, München.
- Morgenstern C. (2002): *Internationale Mindeststandards für ambulante Strafen und Maßnahmen*, Forum Verlag Godesberg, Mönchengladbach.
- Neubacher F. (2001): *Die Politik des Europarats auf dem Gebiet des Jugendkriminalrechts* [w:] T. Höynck, F. Neubacher, H. Schüler-Springorum (red.) *Internationale Menschenrechtsstandards und das Jugendkriminalrecht. Dokumente der Vereinten Nationen und des Europarats*, Forum Verlag Godesberg, Berlin, s. 170–185.
- Neubacher F., Schüler-Springorum H. (2001): *Einführung* [w:] T. Höynck, F. Neubacher, H. Schüler-Springorum (red.) *Internationale Menschenrechtsstandards und das Jugendkriminalrecht. Dokumente der Vereinten Nationen und des Europarats*. Forum Verlag Godesberg, Berlin, s. 1–17.
- Ostendorf H. (2007): *Jugendgerichtsgesetz. Kommentar*. 7. Aufl., Nomos Verlag, Baden-Baden.
- Pruin I. R. (2007): *Die Heranwachsendenregelung im deutschen Strafrecht. Jugendkriminologische, entwicklungspsychologische, jugendsoziologische und rechtsvergleichende Aspekte*, Forum Verlag Godesberg, Mönchengladbach.
- Rieckhof S. (2008): *Strafvollzug in Russland – Vom GULag zum rechtsstaatlichen Resozialisierungsvollzug?* Forum Verlag Godesberg, Mönchengladbach.
- Schaffstein F., Beulke W. (2002): *Jugendstrafrecht. Eine systematische Darstellung*. 14. Aufl., Kohlhammer Verlag, Stuttgart.

Schüler-Springorum H. (2001): *Die „Instrumente“ der Vereinten Nationen zur Jugendgerichtsbarkeit* [w:] T. Höynck, F. Neubacher, H. Schüler-Springorum (red.) *Internationale Menschenrechtsstandards und das Jugendkriminalrecht. Dokumente der Vereinten Nationen und des Europarats*, Forum Verlag Godesberg, Berlin, s. 19–36.

Streng F. (2008): *Jugendstrafrecht*. 2. Aufl., C. F. Müller, Heidelberg.

*Z języka niemieckiego tłumaczyli
Teresa Krajewska oraz Krzysztof Krajewski*